Molotova, Gulbakhrem (2020). *XIX. әсир тәсәввуф шеирийити нәмуниси, Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*, Sayı: 2020/15, s. 106-114.

DOI: 10.46400/uygur.713782

XIX әсир тәсәввуф шеирийити нәмуниси

[Araştırma Makalesi-Research Article]

*Gulbakhrem MOLOTOVA**

Geliş Tarihi: 03.04.2020 ***Kabul Tarihi: 15.05.2020***

Қисқичә Мәзмуни

Мақалә муәллипи XIX-әсирдә ижат қилған тәсәввуф шаир, Нәқшбәндийә тәриқатиниң вәкили Хушһал Ғәрибийниң Қазақстан вә Өзбәкистан қолязмилар фондлирида можут болған топламниң үч нусхисини селиштурма тәтқиқ қилиш нәтижисидә әдипниң һаяти вә униң «Диван»иға киргән шеирлири һәққидә пикирлирини оттуриға қойған. Қәшқәрдә Хушһал Қәшқәрий тәхәллуси билән тонулған әдип елидә йүз бәргән сәясий вәзийәткә бағлиқ Фәрғанә вадисиға көчүшкә мәҗбур болған вә иҗадийитиниң иккинчи қисми шу тәвәдә өткән. Қәшқәрдә йезилған әсәрлири һазирчә техи ениқланмиған. Қоқәнд ханлиғи тәвәсидә вуҗутқа кәлгән «Диван»иниң нәсрий муқәддимисидә берилгән мәлуматларға асасланған һалда Хушһал Ғәрибийниң тәрҗимә һали һәққидә сөз қилинған. Шәриқ шеирийити қанунлириға аит «Диван» түзүлгән вақит «тар‘их» арқилиқ берилгәнлиги вә вақти ениқланған. Бәзи «Баяз»ларға киргүзүлгән шаирниң ғәзәллири Хушһал Ғәрибийниң Қоқәнд ханлиғи әдәбий муһитида өзигә мунасип орун алғанлиғиниң көрсәткүчи екәнлиги атап өтүлгән. Үгинилгән қолязма асасида, Хушһал Ғәрибий уйғур әдәбиятиниң бир тармиғи болған тәсәввуф шеирийитиниң тәрәққий етишигә өз төһписини қошқан шаир екәнлиги көрситилгән. «Диван» қолязмисиниң төрт нусхиси моҗутлиғи ениқлинип, тәтқиқат жүргүзүш җәриянида шәхсий коллекцияда сақлиниватқан нусхиға асас қилинған.

Ачқуч сөзләр: *тәсәввуф шеирийити, қолязма нусхилири, Шәрқий Түркистан, уйғур әдәбияти, мотив.*

XIX. ASIR TASAVVUF ŞİİRİ ÖRNEĞİ

Öz

Makalede, 19. yüzyılda yaşayan mutasavvıf şair ve Nakşibendi tarikatının temsilcisi Huşhal Ğaribi'nin Kazakistan ve Özbekistan'da el yazmaları bölümünde mevcut olan divanının üç nüshası karşılaştırmalı olarak incelenmiş, şairin hayatı ve divanında yer alan şiirler bilgiler ortaya konmuştur. Kaşgar'da Huşhal Kaşgari adıyla tanınan şair, memleketinde ortaya çıkan siyasi olaylar nedeniyle Fergana vadisine göç etmek zorunda kalmış ve edebi faaliyetlerine burada devam etmiştir. Kaşgar'da yazılan eserleri günümüze kadar tam olarak açığa çıkarılmamıştır. Kokand Hanlığı tebasında ortaya çıkan "Divan"ın yayınlanan Mukaddime kısmında verilen bilgilerden Huşhal Ğaribi'nin hayatı hakkında bilgi sahibi olmaktayız. Klasik divan şiiri özelliklerine göre yazılmış "Divan"da, eserin yazışlış tarihi hakkında bilgi yer almaktadır. Ayrıca bazı beyanlarda Huşhal Garibi'nin Kokand Hanlığı sınırlarındaki edebi çevrede şairin kendine has önemli bir yer tuttuğu ifade edilmiştir. Elyazması eserlerde, Huşhal Ğaribi'nin Uyğur edebiyatının bir kısmını oluşturan tasavvuf şiirinin gelişmesinde önemli etkisi olduğu belirtilmiştir. El yazması divanın dört nüshasının olduğu bilinmekte olup incelememizde şahsi kütüphanede bulunan nüsha esas olarak alınmıştır.

---

* *Assoc. Prof., Head of Section of Literature Studies and Linguistics, Center of Uyghur Studies Institute of Oriental Studies named after R.B. Suleymenov, e-mail: gmolotova@mail.ru*
Orcid: 0000-0003-2182-2380

Anahtar Kelimeler: *Tasavvuf Şiiri, El Yazması, Doğu Türkistan, Uygur Edebiyatı, Motif.*

AN EXAMPLE OF NINETEENTH-CENTURY MYSTICAL POETRY

Abstract

The author of the essay has put forward his ideas about poems in his "Diwan" and his life as a result of a comparative study of three collections of manuscripts by Khushal Gharbi, a mystic poet who lived in the 19th century and representative of the Naqshbandi sect and his collections are being preserved in The Manuscript Foundation of Kazakhstan and Uzbekistan. The literati, known under the pen name Khushal Kashgari in Kashgar, was forced to travel to the Fergana Valley due to the political turmoil in his country, and where he spent the rest of his intellectual career there. His works in Kashgar have not yet been identified. According to the prose preface of the ''Diwan'', which was written in Kokand Khanate, the biography of the Khushal Kashgari was mentioned. The date on which the Diwan was compiled clarified according the laws of Oriental poetry which could be identified and determined by the "Tarikh". Some of the poet's ghazals in the "Bayaz Collection" indicated Khushal Gheribi had certain social status in the Kokand Khanate Literature. According to manuscript research, it is indicated that Khushal Gharibi was a poet who contributed to the development of mystical poetry, which was a branch of Western Uyghur literature. The existence of four copies of the Diwan manuscript were identified and the research has been carried out on the base on the version preserved in personal archives.

Keywords: *Sufism Poetry, Manuscript Copies, East Turkestan, Uyghur Literature, Motifs.*

Уйғур классик шеирийити уйғуршунас алимлар тәрипидин йетәрлик дәриҗидә үгинилгән болсиму, мәзкүр дәвирдә тәрәққий әткән тәсәввуф шеирийити диққәт нәзәридин сирт қалған. XIX әсир әдәбиятида романтизм вә реализм йөнүлүшлирини вә тәзкирә йезишни риважландурушқа төһпә қошқан Абдуреһим Низарий, Наурузахун Зияий, Турди Ғерибий, Билал Назим, Сейит Муһәммәт Қаший вә башқилар ижадийити тәтқиқ қилинип, алаһидә монография сүпитидә йоруқ көргән (Уйғур әдәбиятиниң, 1983). Тәсәввуф шеирийити вәкиллири һәққидә илмий әмгәкләрдә вә дәрисликләрдә һеч ейтилмиған. Сөз болуватқан йүзйилликта ижад әткән шаир Хушһал Қәшқәрий (Фәрғанидә Ғәрибий тәхәллусида ижад қилған) мираси пәқәт XX әсирниң иккинчи йеримидила ениқланди. Шаирниң әсәрлири һәққидики дәсләпки доклад А. Җәлилов тәрипидин уйғуршунаслиқ конференциядә оттуриға қоюлған болуп, Өзбәкистан Пәнләр академиясиға қарашлиқ Әбу Рәйһан Беруни намидики Шәриқшунаслиқ институтиниң қол язмилар фондида сақлиниватқан бир нусха вә Әндиҗандики Муһәммәт Бабур намидики китапханидики бир нусха һәққидә сөз болған (Җәлилов, 1983: 133). XXI әсирниң башлирида Қазақстан алимлири топи Хушһал Ғәрибий «Дивани»ниң шәхсий коллекциядә сақлиниватқан бир нусхисини ениқлиди. Шу пәйттин башлап, Хушһал Ғәрибийниң ижадийити илмий тәтқиқат объектиға айланди (Молотова, Г.М., Молотова Э.М., 2017). Һазирқи вақитта Хушһал Ғәрибий «Дивани»ниң төрт нусхиси мәлум: ташкәнт (11409 инвентарлиқ номердики қолязма), әнҗан, алмута (4698 инвентарлиқ номердики қолязма) нусхилири вә шәхсий коллекциядә сақлиниватқан нусха.

Хушһал Ғәрибий һәққидә мәлуматлар

Хушһал Ғәрибий ким? Бу соалға җавапни «Диван»ниң киришмә қисмида тепишқа болиду. Мәзкүр нәсрий қисимда мөҗут болған дерәкләргә асасланған һалда, шаир

Қәшқәрдә туғулуп, шеирийәттә көзгә көрүнгән бир әдип болғанлиғи ениқлиниду. Қәшқәрдә мәвләви Х^{в}аҗа Муһәммәд-ахунд мәдрисисидә *ʻилм-и нәһв*, *ʻилм-и фиқһ*,*ʻилм-и мәнтиқ*, *ʻилм-и ʻәқаид*, *илм-и усул*, *ʻилм-и фәраиз*, *ʻилм-и тасаввуф* саһалирида билим алиду. Көп жиллар мабайнида мәзкүр мәдрисидә билим бериду.

Сөз болуватқан дәвирдә Шәрқий Түркистан зиминидә Нәқшбәндийа тәриқати кәң қанат яйған болуп, бу тәриқәтниң тәрәпдарлири көпчиликни тәркип тапқан. Сәвәви Оттура Азияда мәшһур болған сопи Мәһдум-и ʻӘзәмниң әвладлиридин бири болған Афақ-ғоҗа Шәрқий Түркистанда һәм дин саһасида тонулған, һәм дөләт әрбаби сүпитидә тарихта исми қалған. Әлвәттә мундақ шараитта тәсәввуф шеирийитиниң тәрәққий етиши тәбиий һалдур. Хушһал Қәшқәрий исми билән хәлиқ ичидә тонулған шаир һәм мошу йолға бәл бағлиған. У һәққидә әдип төвәндикичә язиду: «*шәйх Лутф Аллаһ Кулаби Рәһмәту-л-Аллаһ ʻәләйһниң сөһбәт шәрифлариғә мушәррәф болуб инабәт дәстини аларғә бәрдим*» (Шәхсий коллекциядики қолязма, 5^{б}–6^{а} варақлар). Кәлтүрүлгән қурларда Хушһал Қәшқәрий Лутф Аллаһ Кулаби исимлиқ муршидқа инабәт қолини бәргәнлиги, йәни униңға мурид болғанлиғи тәкитлиниду. Сопилар әнъәниси бойичә, «*қол бериш*» муршидқа толуқ бой сунғанлиқниң изһаридур. Муридниң тәрбийә елиш җәриянида таллап алған шәйхи чоң роль ойниған. Шаирниң бу йолға бәл бағлиғанлиғи һәққидики пикри нәзмий түрдә һәм берилгән:

ʻИшқ вадиси тәшналириниң сираби

Нами шарифлари шәйх Лутф Аллаһ Кулаби

(Көрситилгән мәнбә, 5^{б} вариғи)

Сопилар муһитида тәрбийәт бериш җәриянини «*инабәт дәстини бериш*» әнъәнисидин башлайдиғанлиғи илмий тәтқиқатларда тәкитлинип өтиду. Мәзкүр әнъәнидә муридниң роһаний җәһәттин паклиниши вә тоғра йолда меңишиға әһмийәт берилгән. Тәрбийә иши җәрияни узақ жиллар мабайнида елип берилған. Мурид лазим дәриҗидә билим елип, роһаний җәһәттин йүксәкликкә еришкәндила муршид тәрипидин устазлиқ қилишқа рухсәтнамә берилгән. Хушһал Қәшқәрийму көп жиллар муршиди хизмитидә болиду, кейинирәк рәһбәрлик қилишқа рухсәт алиду, йәни өзи муршид дәриҗисигә көтүрүлиду. Бу һәққидә әдип төвәндикичә язиду: «*дин талиблариғә рәһбәрлик қилдим* (Шу мәнбә, 6^{б} вариғи).

Амма Қәшқәрийәдә тиничлиқ бузулуп, Қәшқәр аһалиси еғир әһвалға дуч келиду. Хәлиқниң бешиға чүшкән бу вәзийәт шаир тәрипидин мундақ тәриплиниду: «*аманлиғ бәрһәм йәб бәла вә афәт түрлүк түрлүк рәнҗ күлфәтлар аңа йүзләнди. Бисийар ғулғуләһ болуб мусулманлар куффар бирлә җәң қилиб бу ләʻинлар әһвалини тәнг қилди. Ахир куффар набикарлар ғалиб болуб мусулманларни биһәдд өлтүрүб, мал амвалларини тараҗ қилди. Қалған мусулманларға һәддидин фузун зәбунлуғ йүз анчә мунҗәрр мәһзунлуғ йүзланди*» (Шу мәнбә, 6^{б}–7^{а} варақлири). Көрүп турғандәк, сөз болуватқан вақиә – 1825-27-жиллири йүз бәргән Җаһангир-ғоҗа башчилиғидики көтүрүлүш бастурулғандин кейин Қәшқәр аһалисиниң бешиға кәлгән күлпәтләр баяни. Хәлиқ бешиға чүшкән ситәмдин Қәшқәр билән Фәрғанә арисидики даван арқилиқ Қоқәнд ханлиғи территориясиға көчүшкә мәҗбур болған. Улар ичидә Хушһал Қәшқәрий вә униң устази һәм болған. Мөҗут болған мәнбәләр асасида Җаһангир-ғоҗа башчилиғидики инқилаб һәққидә Б.М. Бабаҗанов өз әмгигидә язған (Бабаджанов, 2010: 183-196). Алимниң пикричә, Қәшқәрни азат қилиш ойида болған ғоҗилар әвладлири Қоқәнд ханлиғида яшиған. Уларни Қоқәнд ханлиғида тутуп турушниң өзи һакимлар үчүн пайдилиқ болған, йәни хитай һөкүмити тәрипидин Қоқәнд ханлиғиға бу хизмити үчүн ейтарлиқ миқдарда соға берилип турған (Бабаджанов, 2010: 166).

Шәрқий Түркистан вә Фәрғанә вадиси арисидики қариму-қатнашлар көп әсирлик тарихқа егә екәнлиги һәққидә Б.А. Литвинский (Литвинский, 1984: 23), С.С. Губаевалар (Губаева, 2012: 185) әмгәклиридә сөз болған. Узақ әсирләр давамида уйғурлар Фәрғанә вадиси билән алақисини үзмигән. XIX әсирдә уйғур хәлқиниң бешиға чүшкән еғир вәзийәттә Фәрғанә вадисиға көчүшкә мәҗбур болған. Һәтта бу тәвәдә айрим уйғур мәһәллилириму вуҗутқа кәлгән. Йәнә бир тәкитләп өтидиған әһвал, Қоқәнд хани ‘Өмәр-хан шаирларни қоллап-қувәтлигән, өзиму шеир йезишқа майил болған. Шу сәвәп түпәйли, Хушһал Қәшқәрий Қоқәнд ханлиғиниң әдәбий муһитида өз орнини тапқан дәп ойлаймиз. Шуни тәкитләш лазимки, ана вәтәндин айрилип, чәтәлләрдә сәргәрдан болған әдип тәхәллусини һәм өзгәрткән. Бу һәққидә шаир мундақ язиду: «*Ғериблиғниң зиядәлигидин Хушһал намим Ғәрибийға тәбдил болди*» (Шәхсий коллекциядики қолязма, 8[б] вариғи). Шаирниң йеңидин қобул қилған тәхәллуси «Ғәрибий» абҗадиниң умумий сани 1212ни көрситиду. 1212-жили һиҗрийә жил һесави миладий 1797-жилға тоғра келиду. Бу шаирниң туғулған жили болуши мүмкин дегән пикирни оттуриға қоюмиз. Әсәрлиридә ана вәтинидә Хушһал Қәшқәрий тәхәллуси билән тонулған екәнлиги тәкитлиниду. Амма Қәшқәрдә вуҗутқа кәлгән әмгәклири һәққидә һазирчә һеч мәлумат йоқ. Шуни тәкитләш керәкки, Өзбәкистан вә Қазақстан қолязмилар фондида сақлиниватқан «Диван» нусхилири сани төрт болуп, уларниң үчини селиштурма анализ ясашқа муйәссәр болдуқ. «Диван»ниң хатимисидә та‘рих берилгән:

Әнҗүмәси мәктүбимдә ғурбәт йеридә

Ба һал-и ғәриби та’рих болди тәмам

(Көрситилгән мәнбә, 148[а] вариғи)

Кәлтүрүлгән бәйттики «*һал-и ғәриби*» ибарисигә та’рих жүкләнгән болуп, сөзләр абҗади 1261гә тәң вә 1261/1845-жилни көрситиду. Бу «Диван»ниң тамамланған жили. Жуқурида 1212/1797-жил шаирниң туғулған жили болуши мүмкин дәп пәрәз қилған едуқ. Шу пикиргә асасланған һалда, «Диван» түзүлгән вақитта Хушһал Ғәрибий 48 яшларда екәнлигини ейтишқа болиду. Мәзкүр «Диван» 5000дин артуқ шеирий қурни өз ичигә алған болуп, бесим қисмини ғәзәлләр тәркип тапқан. Униңдин сирт әдип қәлимигә мухәммәс, тәрҗибәнд, ру‘байи вә чистонлар мәнсуп. Тәтқиқат җәриянида әдипниң сөз болуватқан «Диван»идин сирт айрим «Баяз»ларға киргән ғәзәллири ениқланди. Бу һаләт Хушһал Ғәрибийниң Қоқәндтиму мәшһур болғанлиғидин дәрәк бериду. Әдип иҗадийитиниң иккинчи йерими Қоқәнд ханлиғида өтиду.

Хушһал Ғәрибий шеирийити

Хушһал Ғәрибий Нәқшбәндийә тәриқатиниң иштиракчиси болғанлиқтин, шеирийитида һәм тәсәввуф мавзуси көтүрүлгән. Шаир өзиниң Һәққ йолида маңған инсанлиғини төвәндикичә язиду:

Табти миң пәрванәлар шәм‘ җәмалидин форуғ

Йоқ мән у пәрванәғә шәм‘ шәбистанимғә айт

(Көрситилгән мәнбә, 25[б] вариғи)

Әлвәттә, Һәққ висалиға тәлпүнгән салик тәриқәт йолида көплигән еғирчилиқларни баштин кәчүриду. Пәқәт шу еғирчилиқларға бәрдашлиқ берәлигән инсан мәхситигә еришиду. Хушһал Ғәрибийму бу йолда тартқан азаплирини әкис әттүрүштә өзини Мәҗнунға, Фәрһадқа, Вамуққа қияс қилиду. ‘Ашиғи (Һәққ) йолида тартқан җапалирини Шерин үчүн тағ арисидин су өстиңини чапқан Фәрһадқа селиштуруп,

«*ғәм теғини тирнағ илә*» колап олтуруп, өзиниң Фәрһад охшаш ишни әмәлгә ашуралмиғанлиғидин әпсуслиниду:

Қаздим әй Шерин сәнәм ғәм тағини тирнағ илә

Нәйлайин мән болмадим тағиңдә Фәрһадиң сениң

(Көрситилгән мәнбә, 92[б] вариғи)

Йәни әдип таллап алған йолда ейтарлиқ ишларни қилалмидим дегән пикирни изһар қилған. Мундақ кәмтарлиқ, кичик пеиллиқ сопиларға мәнсуп. Һәққ йолиға интилгән әдип үчүн зикр чоң маһийәткә егә. Униң әсәрлиридә Яратқучиға болған муражийитидә зикрдин қалдурмаслиғини илтимас қилиду:

Қоймағил йа Рәбб, Ғәрибийни өзүңниң зикридин

Жаним үзсәң үзгил бәс үзмәгил йадиң сениң

(Көрситилгән мәнбә, 92[б] вариғи)

Тәсәввуф шеирийити намәйәндилири өз ижадийитидә зикр ейтишқа чақирған. Хушһал Ғәрибийму яш әвладқа мошу нәсиһәтни бәргән:

Һәққни йад айт бу ʻәзиз ʻөмриң сәңа меһман ерур

Олтуруб бир дәм қопуп кеткай бу меһман ʻақибәт

(Көрситилгән мәнбә, 25[а] вариғи)

Кәлтүрүлгән мисралар арқилиқ шаир бу һаятниң қисқилиғини чүшәндүрүш мәхситидә уни меһманға охшитиду. Бу ибарә билән пани дунияниң өткүнчә характерини көрситип берәлигән. Хушһал Ғәрибий бу әсәридә һаят инсанға роһаний өрләш үчүн берилгән дегән идеясини алға сүргән. Шуңлашқа бу әзиз өмүрни әбәдий дуния әвзәлликлиригә еришиш үчүн сәрип қилиш керәк дегән нәсиһәт бериду. Униң үчүн бу дуния малиға қизиқиштин кечип, өз нәфси билән жиһад қилишқа чақириду:

Жәңг-и әсғәр болди ким кафир билан жәнг айламак

Жәнг-и әкбәрдур киши ким нәфс илә қилсә жиһад

(Шәхсий коллекциядики қолязма, 42[а]вариғи)

Нәфсни тийәп, пани дуния малиға болған қизиқиштин айрилған салик таллап алған йолида роһаний паклиққа еришиши мүмкин. Шуңлашқа, әдипниң пәқәт өз нәфсини йәңгән инсан капирларға қарши жиһадқа чиқишиға болиду дегән пикирни алға сүргән. Һәтта өз нәфси билән болған күрәшни улуқ жиһад дәп чүшиниду. Нәфсниң интилишини тәрипләштә «*сәмум-и нәфс*» ибарисини орунлуқ пайдиланған. Нәфскә бой сунған адәмниң әһвалини сәһраларда чиқидиған иссиқ шамалға қияс қилған һалда, униң һалакәткә учритидиған күчи ечип берилгән.

Тәсәввуф шеирийитидә муридқа әң алди билән нәфсини тийәшкә дәвәт қилиду. Һәққ йолиға турған салик фәрзгә реайә қилиши лазим. Бу йолда муршидниң рәһбәрлиги муһим. Шуңлашқа шаир: «*Бәйʻәт айткандин сәдәфғә қәтрә дур болди нә мәвж*» (Көрситилгән мәнбә, 24[а] вариғи) – дәйду. Йәни рәһбәрниң бәргән дәстүри бойичә паалийәт тутса, у мәхсәткә еришиду. Бу қурда һәммә инсан тәриқәт йолида утуқларни қолға кәлтүриши мүмкин әмәс, пәқәт муршидқа бой сунған салик роһаний паклиққа йетишиду дегән пикир жүргүзүлгән. Салик қәтрәгә қияс етилсә, муршид – уни дуррға (үнчигә) айландурғучи сәдәфкә охшитилған.

Хушһал Ғәрибий шеирийитидә инсанниң тәрбийисигә чоң диққәт бөлүнгән. «*Бағримә қан айләди*» (Көрситилгән мәнбә, 18[б] вариғи) сөзлири билән башланған

ғәзәлидә у һәқиқәтән мәдәний вә тәрбийәлик болуш һәққидә төвәндикичә ейтиду: «*Би әдәб ʻашиқ көрүнсә заһир әхләқ алдида Батинан мундағ әдәблик йоқ ерур алдида Рәбб*». Мәзкүр қурлар арқилиқ шаир инсанни ясалма хулқни тәрк етип, өз әҗригә һәқиқий мәдәнийәт вә тәрбийәвийликни сиңдүрүшкә чақириду. Шуңлашқа у ашкарән хәлиқ алдида өзини тәрбийилик көрсәткән билән батинан Рәббимиз униң һәқиқий йүзини көрүп туриду дегән пикирни алға сүргән. Бу пикри арқилиқ Хушһал Ғәрибий һәр бир әмәлгә ашурған иш яки ойлиған пикирниң тоғра болуши лазимлиғини тәкитләйду.

Хушһал Ғәрибий иҗадийитидә йәнә бир көңүл бөлгән мәсилә – мәғрурлуқтин жирақ болуш. Сәвәви мәғрурлиниш туйғуси һәм мусулман әһли үчүн гунаһлиқтур. Шуңлашқа у:

Киши ғурур һәвәс җамидин шәраб ичсә

Көб андин мәсалиги аниң киши ки кирсә бәнж

(Көрситилгән мәнбә, 32[а] вариғи)

«*Һәвәс җами*» ибарисини ишлитилиши билән мәғрурлуқни шарабтин мәст болған һаләткә охшитиду. Ундақ һалда адәм балисиниң көзини пәрдә тутқандәк, һәқиқәтни көрәлмәйду. Шаир «*бәнж*» сөзидин орунлуқ пайдиланған. Реаллиқни тоғра байқалмиғанлиқтин инсан натоғра ишни әмәлгә ашуруши вә шуниң билән гунаһ қилиши мүмкинлиги тәкитлиниду.

«Хәт» редифи пайдилинилған әсәридә: «*Мар би тән алтийүздур баши тоққуздур айағ*» (Көрситилгән мәнбә, 79[б] вариғи) қурида сөзләр абҗади арқилиқ берилгән «хәт» чүшүнүги моҗуттур. «Хәт» ибариси жигитләрдә йеңидин чиқишқа башлиған бурут мәнасини һәм бериду. Көрситилгән редифниң ишлитилиши тәсәдупий әмәс. Шаирниң яш әвладқа бәргән нәсиһәти мүҗәссәмләнгән:

Болмәғил гүлшән рәʻналиғиңғә бисийар ғурур

Өтмакиң чун карвандур сәңа бу гүлшән рәбат

(Көрситилгән мәнбә, 80[б] вариғи)

Кәлтүрүлгән мисалда һаят өтүп кетиватқан карванға, яшлиқ – карванниң бесип өтидиған йолидики бир рәбатқа охшитилған. Яшлиқтики гөзәллик чирайлиқ гүлшәнгә қияс қилинған һалда бу өткүнчә гөзәллик билән мәғрурланмаслиққа чақириду. Бу наһайити назук мәсилә арқилиқ ахирәт һәққидә унтумаслиқ пикри ейтилған. Шуңлашқа Хушһал Ғәрибий «Йарулмиш ʻаләм ичрә» сөзлири билән башланған ғәзәлдә шәриʻәткә әмәл қилған һалда яшаш лазимлиғини ейтип өткән.

Гунаһтин жирақ болушниң бир йоли сүннә бойичә пәризләрни ада қилиш. Намаз өтәш җәриянидики инсан әдип үчүн жуқури дәриҗигә егә. Һәтта җайнамазни (мусәлла) шаһ тәхтидин алий дәп чүшиниду.

Шәһдин артуқрақ қул-и Аллаһ чун мусәлла тәхтида

Болсә зикрида аниң вәқтида ким ул шаһ-и субһ

(Көрситилгән мәнбә, 35[б] вариғи)

Мисалға кәлтүрүлгән қурлар арқилиқ таң етиш алдида Аллаһ зикридә болған инсанни «*шаһ-и субһ*» – дәйду. Сәвәви тәсәввуф раһиға киргән адәм үчүн зикр алаһидә орунда туриду. Чүнки салик Аллаһни яд ейтип, өзини бөләк ойлардин жирақ тутиду.

«*Руһ*» редифи билән йезилған әсәрдә: «*Кам-и дунайани киши истар болур накам руһ*» қатарлиқ есил пикир ейтилған. Тәсәввуф шаирниң пикричә, пәқәт пани дунияниң малиға қизиқип, маддий байлиққа қол йәткүзүш ойиға чөккән бәндиниң руһи мәхсәтсиз қалиду. Редиф сүпитидә «*руһ*» сөзиниң елинишида йәнә бир сәвәп – ейтилған пикирни чоңқурлаштуруш, тәсирчанлиғини ашуруштур. Бу мәхсәттә шаир мәзкүр әсәридә чистон бәргән: «*Ики йүз баши тәнидур алти сәкиздур айағ*». Бу қурдики сөзләр абҗади «*руһ*» сөзини тәркип етиду. Шеирийәттә кәң қоллинилидиған охшитишларниң бири – адәм тенини қәпәзгә, қуш угисиға қияс етиш, әнди роһни болса, қушқа селиштуруш Хушһал Ғәрибий иҗадийитидиму орун алған. «*Ашйанида қуши көрмас киши бар нам руһ*» (Көрситилгән мәнбә, 36[а] вариғи) – дәп язиду шаир. Инсан роһи қушқа селиштурулуши, һаятниң қисқилиғи вә өткүнчилиги һәққидә ойға салиду. Шуңлашқа у һәр дайим әзиз өмүрни яхшилиқ вә савапчилиқ әмәлләр билән өткүзүшни үндәйду.

«*Тапмади арамни җаним*» қури билән башланған әсәридә Хушһал Ғәрибий Аллаһниң алдида һәммә бәндиләрниң тәңлиги һәққидә сөз қозғиған:

Тәң ерур йәтсә ʻәҗәл күл үзрә ким йатсә гәда

Ким гүл үзрә шәһ нишини бағ бустан ичрәдур

(Көрситилгән мәнбә, 53[б] вариғи)

Қисқа һаятта биригә гадай, биригә шаһ болуш несип етилгән билән, уларниң тәңлиги асасий идея қилип елинған әсәридә Хушһал Ғәрибий һаятниң қисқилиғини әстә тутуп, бу дуния байлиғиға қизиқмаслиқ кերәклигини нәсиһәт қилиду. У һәтта өтмүштә өткән бадәвләт һакимдарлар һаяти мисалида өз пикрини изһар етишқа тиришқан. Қиммәт баһалиқ кийимләр кийип, тәхт үстидә олтуруп, әлни башқурған шаһниң әҗили йетип дуниядин өтүши чақмақниң чеқиши билән қияс қилинған. Униму һәммә бәндиләргә охшаш бир кәпәндә йәрләйдиғанлиғи мисал кәлтүрүлгән. Шуңлашқа бу әсәридә шаир «*Бу дунйа бевафадур әй бәрадәр Вәфалиғ мән десә һеч қилмә бавәр*» қурини редиф қилип алған.

Айрим әсәрлиридә әдипниң һакимдарларға бәргән мәслиһити муҗәссәмләнгән:

Емас ʻәйб әй шәһ мәһвәш зәʻифлар һалини сорсаң

Суләйман йәңлиғ ул алдиғә меһри натәван келгил

(Көрситилигән мәнбә, 101[б] вариғи)

Җәмийәттә тутқан орниға мунасип, шаһқа нисбәтән «*мәһвәш*» ибариси, хәлиққә аит «*зәʻиф*» сөзи қоллинилған. Шаһ Сүләйманни мисалға кәлтүрүш арқилиқ хәлиқ әһвалидин хәвәр елишни нәсиһәт қилған. Бу йәрдә у башқуруп турған әлниң хәлқи алдиға «*натәван келгил*» – дәйду. Сәвәви шаһ өз хәлқиниң ғәмхорчиси болуши керәк вә уларниң һалиға чүшүнүшлүк билән қарашлиғи лазим екәнлиги тәкитлиниду.

Хуласә

XIX әсирдә иҗад әткән шаир Хушһал Ғәрибий Қәшқәрдә келиплашқан еғир вәзийәткә аит өз вәтәнидин айрилип, Қоқәнд ханлиғи тәвәсигә көчүп келип, иҗадийитиниң иккинчи йеримини шу йәрдә өткәзгән. Шеирийитидин униң тәсәввуф шаири болғанлиғи ениқ көрүнүп туриду. Әсәрлиридә социал вә роһий һаят мәсилилири көтүрүлгән болуп, бәндиләрниң тәңлиги идеяси алға қоюлған. «Диван»ға киргүзүлгән ғәзәл, мухәммәс, тәрҗибәнд, руʻбайилирида әрәб, парс вә уйғур тиллириниң байлиғидин орунлуқ пайдилинишни билгән. Шуңлашқа шеирлириниң тили раван, аһаңлиқ чиққан. Қәшқәрдә Хушһал Қәшқәрий нами билән

тонулған шаир Қоқәнд ханлиғида һәм мәшһур әдипләрдин болуп йетилгән. Амма өз вәтинигә болған интилиши һеч өчмигән. Шуңлашқа әдип:

Ғәрибий сақидин ичкач шәраб вәтән йерида

Хийал кәби барамән тушда өз дийаримғә

(Көрситилгән мәнбә, 120б вариғи)

–дәп язиду. Шаирниң ой-пикирлири ана дияр билән бағлашлиқ болған. Қәшқәрдә башланған паалийити Фәрғанә вадисиға көчүп кәлгәндиму давамлашқан. Хушһал Ғәрибийниң иҗадийити XIX әсир уйғур әдәбияти тәрәққиятиға қошқан төһпә болуп һесаплиниду.

Пайдилинилған әдәбият

БАБАДЖАНОВ, Б.М. (2010). Кокандское ханство: власть, политика, религия. – Токио-Ташкент: Yangi nashr.

ҖӘЛИЛОВ, А. (1983). Хушһал Ғәрибий һәққидә йеңи мәлуматлар. 133–136-бб. // Актуальные проблемы советского уйгуроведения: Материалы 1 Республиканской уйгуроведческой конференции. Алма-Ата: Наука.

ГУБАЕВА, С.С. (2012). Ферганская долина. Этнические процессы на рубеже XIX-XX вв. – Берлин: LAP Lambert.

ЛИТВИНСКИЙ, Б.А. (1984). Исторические судьбы Восточного Туркестана и Средней Азии (проблемы этнокультурной общности) // Восточный Туркестан и Средняя Азия. История. Культура. Связи. – М.: Наука.

МОЛОТОВА, Г.М., МОЛОТОВА, Э.М. (2017). Суфийская поэзия XVIII-XIX веков как феномен общности культуры народов Центральной Азии. Алматы: Мир.

УЙҒУР ӘДӘБИЯТИНИҢ ҚИСҚИЧӘ ТАРИХИ. (1983). Алмута: Илим.

ХУШҺАЛ ҒӘРИБИЙ. Диван. Әбу Рәйһан Беруни намидики Шәриқшунаслиқ институтиниң қолязмилар фондида 11409 инвентарлиқ номерда сақлиниватқан нусха.

ХУШҺАЛ ҒӘРИБИЙ. Диван. Астана шәһири китапханиси фондида 4698 инвентарлиқ номерда сақлиниватқан нусха.

ХУШҺАЛ ҒӘРИБИЙ. Диван. Ш.Х. Ваһидов шәхсий коллекциясида сақлиниватқан нусха.

Paydilinilğan edebiyat

BABADJANOV, B.M. (2010). *Kokandskoe Khanstvo: Vlast', Politika, Religiya*. Tokio-Tashkent: Yangi Nashr.

JALILOV, A. (1983). "Khushhal Gharibi Haqqida Yengi Malumatlar". *Aktual'nie Problemi Sovetskogo Uygurovedeniya: Materiali 1 Respublikanskoy Uygurovedcheskoy Konferentsii.* s. 133-136, Alma-Ata: Nauka,

GUBAEVA, S.S. (2012). *Ferganskaya dolina. Etnicheskiye protsessi na rubeje XIX-XX vv.* Berlin: LAP Lambert.

LITVINSKIY, B.A. (1984). *Istoricheskiye sud'bi Vostochnogo Turkestana I Sredney Azii (Problemi etnokul'turnoy obshnosti) Vostochniy Turkestan i Srednyaya Aziya*. Istoriya. Kul'tura. Svyazi. M.: Nauka.

MOLOTOVA, G.M., Molotova, E. M. (2017). *Sufiyskaya poeziya XVIII–XIX vekov kak fenomen obshnosti kul'turi narodov Central'noy Azii*. Almaty: Mir.

UYGHUR ADABIYATINING QISQICHA TARIXI. (1986). Almuta: Ilim.

KHUSHHAL GHARIBI. *Diwan*. Abu Rayhan Beruni namidiki Sharqshunasliq institute fondida 11409 Invemtarliq nomerda saqlinivatqan nusha.

KHUSHHAL GHARIBI. *Diwan.* Astana kitapxanisi fondida 4698 invemtarliq nomerda saqlinivatqan nusha.

KHUSHHAL GHARIBI. *Diwan*. Sh.Kh. Vahidovning shaxsiy kolleksiyasida saqlinivatqan nusha.